

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון **תשפ"ג**

כרך י

עורכים:

פרופ' משה צפור
ד"ר אליסיה גרינבנק
ד"ר אפרת בנג'ז

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' שונית רייטר
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשפ"ג 2023
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
11	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות ומקרא

17	מאימתי קורין את שמע - קשת ההתייחסויות לשאלת סוף זמן קריאת שמע כמשקפת יחסים משתנים לזיכרון, לאדם ולהלכה	צחי כהן
29	'כי אישה כושית לקח' (במדבר יב, א)	יוחנן קאפח
53	אופיר המקראית: קופים ותוכים	מאיר בר אילן
73	הבנת נבואות ירמיהו תוך מבט על תקופת הזמן והמקום בהן נאמרו	ציפורה שויצקי

שער שני | חינוך והוראה

95	פרספקטיבה משווה: התנהגויות אזרחיות של מורים בעבודה עם ילדים במצבי סיכון בזמן שגרה ובזמן חירום	טניה לוי גזנפרנץ
117	הדרכה פדגוגית למורה צרודה שמתקשה בניהול כיתה: תיאור התערבות	סברין תגת ואליעזר יריב
137	מהבסיס הצבאי לכיתת הלימוד: נרטיבים של קצינים ונגדים פורשי צה"ל אשר בחרו בקריירה שנייה בשדה החינוכי	אורן כהן זדה
159	איכויות ההנמקה האוטוביוגרפית בסיפורי חיים של מתכשרות להוראת אנגלית	מירי תא-שמע באום

177	תחושת מסוגלות אימהית ומידת שביעות הרצון מהחיים בקרב אימהות לילדים על הרצף האוטיסטי ואימהות לילדים עם התפתחות טיפוסית	אליסיה גרינבנק ודניאלה מנזין
191	פניות פסיכולוגית, קשיבות ועומס קוגניטיבי בקרב סטודנטים עם לקויות למידה וסטודנטים ללא לקויות למידה	סאאיד בשארה ואפרת בנג'ו
215	"הזום נוח אבל מפספסים את המפגש" - שביעות רצון מלמידה מקוונת או משולבת בקורס התאמה למטפלים במערכת החינוך	שירלי הר צבי (הכהן), עטרה פישר, עינת פולק ומיקי (מרים) עופר-ירום

שער שלישי | חינוך גופני ובריאות

243	"הקרב מגע נתן לי ביטחון ורוגע" - המניעים של מתאמנים ומתאמנות לבחירה באימון קרב מגע, והגורמים להתמדה באימון לאורך שנים	זאב כהן ועידית סולקין
265	תוכניות התערבות המשלבות ספורט אתגרי ופעילות חוץ סביבתית (ODT) ככלי להעצמה ולשיפור כישורי חיים בקרב ילדים ובני נוער - מאמר דעה	רולי חדש, דני מורן ויובל חלד

שער רביעי | לשון ומוזיקה

281	האופרה אידומנאו מאת בלדסרה גלופי (1756) בין טרגדיה יוונית לאופרה סרייה איטלקית	אפרת בוכריס
309	למה זה תשאל לשמי? שמות פרטיים הבנויים בתבנית הפועל - מן המקרא ולאורך הדורות	ברוריה אדמוני

E7	תקצירים מתורגמים	
----	------------------	--

מחברי המאמרים

ד"ר אדמוני קולמן ברוריה

החוג ללשון ולהבעה עברית, המכללה האקדמית אשקלון

bruriad@netvision.net.il

ד"ר בוכריס אפרת

החוג לתנ"ך, החוג למוזיקה והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון

efratb1967@gmail.com

ד"ר בנג'ו אפרת

החוג לגיל הרך והחוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; החוג

לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל

bengiog@gmail.com

פרופ' בר-אילן מאיר (אמריטוס)

המחלקה לתלמוד והמחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

madualo@gmail.com

ד"ר בשארה סאאיד

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל; המחלקה לחינוך ולפסיכולוגיה,

האוניברסיטה הפתוחה

saiedbs@gmail.com

ד"ר גרינבנק אליסיה

ראשת החוג לחינוך מיוחד, החוג לחינוך משלב לתואר שני, המכללה האקדמית לחינוך

גבעת וושינגטון

gralicia2@gmail.com

ד"ר הר-צבי (הכהן) שירלי

ראשת המסלול והחוג לחינוך מיוחד, מכללת תלפיות

shirhar68@gmail.com

חדש רולי

דוקטורנט בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל

rulifit@gmail.com

פרופ' חלד יובל

פרופסור מן המניין, ראש המסלול לתואר שני בחינוך גופני, סמינר הקיבוצים
yuvalhele@gmail.com

כהן זאב

דוקטורנט במחלקה לאמנויות, המעבדה לחקר מדעי המוזיקה, אוניברסיטת בן-גוריון
zeev@kravmagaimpact.com

ד"ר כהן צחי

ראש המסלול לתואר שני בלימודי יהדות, הקריה האקדמית אונו
evic41@gmail.com

ד"ר כהן זדה אורן

החוג לחינוך והחוג לחינוך מיוחד, מכללת תלפיות
cohenzad@gmail.com

פרופ' יריב אליעזר

פרופסור חבר, ראש החוג לחינוך משלב לתואר השני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ווישינגטון
elyariv@gmail.com

ד"ר לוי גזנפרנץ טניה

ממונה מחוזית התכנית הלאומית לילדים ונוער 360 במשרד החינוך במחוז צפון; המסלול
לתואר שני במנהל החינוך, מכללת תל-חי
taniailan@gmail.com

פרופ' מורן דניאל

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר מנזין דניאלה

מנהלת אקדמית קמפוס אילת במרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט; החוג לחינוך מיוחד.
danielam@l-w.ac.il

ד"ר סולקין עידית

החוג לגיל הרך, החוג לחינוך מיוחד והחוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ווישינגטון; החוג לחינוך והחוג לחינוך מיוחד, מכללת תלפיות
iditsulkin@gmail.com

ד"ר עופר-ירום מרים (מיקי)
 החוג לחינוך מיוחד, מכללת סמינר הקיבוצים
 mickey.yarom@gmail.com

פולק עינת
 החוג לקלינאות תקשורת, מכללת הדסה; דוקטורנטית במחלקה לחינוך אוניברסיטת בן גוריון
 einatpo10@gmail.com

ד"ר פישר עטרה
 החוג לחינוך מיוחד והחוג לגיל הרך, מכללת אפרתה ומכללת בית רבקה
 atarahfisher@gmail.com

ד"ר קאפח יוחנן
 דיקן אקדמי, מכללת אורות ישראל; החוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
 ykapah@gmail.com

ד"ר שויצקי ציפורה
 גמלאית החוג לחינוך והחוג לתנ"ך, מכללת אורות ישראל
 zipora.sh@gmail.com

ד"ר תא-שמע באום מירי
 ראשת החוג לאנגלית, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
 mirimtb@gmail.com

תגת סברין
 מורה לשפה וספרות ערבית בחטיבת הביניים ג' "אלרואיא" בכפר ירכא
 sabreentagat43@gmail.com

אופיר המקראית: קופים ותוכים

מאיר בר-אילן

תקציר

מטרת המאמר היא לזהות את מקומה של אופיר המקראית, לסקור את תולדות המחקר בנושא זה, וכן לדרון בזהוים של כמה מן המוצרים שהובאו ממנה (מל"א ט, כו-כו; י, יא-יב, י, כב; דה"ב ח, יז-יח; ט, י-יא; ט, כא).

בכל הנוגע לאופיר, המחקר המקראי משקף התנכרות למרחב הגיאוגרפי, ובמיוחד לזירה הימית כמתואר ב'פריפלוס האריתראי' מן המאה הראשונה לספירה. חיסרון זה הצטרף לעובדה שלשונות הודיות אינן מצויות בבסיס הכשרתו של חוקר מקרא. חסרונות מובנים אלו במחקר הוליכו להשערות מיותרות, הנוגדות את שהוכרע במחקר זה מכבר. כאשר היעדר ידע הצטרף לספקנות מובנית בכתוב המקראי, הפך הסיפור לאגדה – ולא היא.

בתרגום השבעים זוהתה אופיר כ'סופיר', וכבר יוספוס זיהה מקום זה בהודו, אף אם ללא מיקום מדויק. לפני 180 שנה לערך זוהו המילים 'קופים' ו'תופים' – מוצרים שהגיעו מאופיר – כמילים הודיות (והמילה תוכי ציינה את הטווס, שלא כבעברית המודרנית). לפני למעלה מ-140 שנה זוהתה אופיר עם סופארה, כיום: נאלה-סופארה, כ-30 ק"מ צפונית למומביי, הודו. נמצא שהזיהוי האטימולוגי והזיהוי הגיאוגרפי תומכים אחד בשני, ועל כך מסכימים הן מומחים להודו ולשפות הודיות והן מומחים לתולדות המסחר בים האריתראי (חלק מהאוקיינוס ההודי), מצד שני.

תאריכים: אופיר, הודו, הים האריתראי, זהב, לקסיקוגרפיה, מסחר ימי, סופארה, פריפלוס, קופים, שלמה המלך, תוכים.

הקדמה

אופיר המקראית טרם זוהתה בוודאות עד כה, והיא נחשבת לאגוז קשה לפיצוח. ניתן לומר כי מאז הופיע שמה בתנ"ך – בתיאור המסע המשותף של אנשי חירם עם עבדי שלמה לאופיר, ובמקומות נוספים כמו 'לוח העמים' – היא נותרה תעלומה ואולי אפילו מבוכה, עד כי מקומות רבים הוצעו כזיהויה, ובשל כמה סיבות.¹

ראשית, אין במקרא ציון מדויק של אופיר, ואין בו ניסיון לאתר מקום זה באמצעות כפל שמות כגון (בראשית יד, ב-ג): 'בַּלַע הַיָּא צַעַר... עִמָּק הַשְּׂדִים הוּא יָם הַמֶּלַח'. גם בספרות חז"ל ובפרשנות המקרא הקלאסית לא נעשה ניסיון לזהות את מקומה.

שנית, המשמעות המדויקת של חלק ניכר מהשמות המובאים בהקשרה של אופיר נותר בספק. כך למשל כתוב (מל"א י, א, י, כב): 'וְגַם אֲנִי חָדַם אֲשֶׁר נָשָׂא זָהָב מֵאֹפִיר הַבְּיָא מֵאֹפִיר עֲצֵי אֲלֻמָּגִים הָרַבָּה מְאֹד וְאֶבֶן יָקָרָה, וּבַהֲמִשָּׁךְ: 'כִּי אֲנִי תְּרַשִּׁישׁ לְמַלְךְ בְּיָם עִם אֲנִי חִירָם אַחַת לְשָׁלֹשׁ שָׁנִים תָּבוֹא אֲנִי תְּרַשִּׁישׁ נְשִׂאת זָהָב וְכֶסֶף שְׁנֵהָבִים וְקָפִים וְתַכְיִים'. כך נוצרה רשימה של חידות, שהחלה כאשר מתרגמי תרגום השבעים נבוכו בשאלת זיהוים של חלק משמות אלו. העברית המודרנית הוסיפה חטא על פשע בכך שזיהתה 'תוכי' עם Parrot, בניגוד למסורת הפרשנית והמחקר המדעי, והגבירה את הספק במקום להתירו.

שלישית, כולם מסכימים שאופיר נמצאת הרחק מארץ ישראל, וכל בוחניה של 'הגיאוגרפיה הקדושה', פרי האסכולה הנוצרית מאז אוסביוס, או חוקריה של ארץ ישראל, החל בר' אשתורי הפרחי וכלה בחוקריה המודרניים של הארץ, לא ניסו להרחיק ראות מעבר לגבולות הארץ וסביבותיה, שכן הם לא מצאו עניין, או שיטה מחקרית, כיצד לזהות מקום שאין ולו רמז קל שיאפשר את איתורו. יתרה מזו, הזהב המוזכר בפרשה, שלכאורה אמור היה לסייע באיתור אופיר, התגלה כמוצר המופק בהרבה מאוד מקומות, כך שלא רק שהוא לא סייע באיתור המקום אלא להיפך, והרבה מקומות נמצאו מתאימים לכאורה להיות מזהים עם אופיר. ייתכן כי בעולם נעדר מפות, מצפן ואמצעי מדידה אחרים לא ניתן היה לתת תיאור מדויק לגבי מקומה של אופיר, וייתכן שהשותפים האמיצים למשלחת הסחר לאופיר נמנעו מלגלות את מקומה המדויק, כדרכם של מגלי אוצרות לדורותיהם, שכן פירוט המקום המדויק ישמיט יתרון כלכלי הנמצא בידי מי שמכיר את הדרך לשם.

רביעית, צרותיה של אופיר לא תמו בכך. חוקרי המקרא הם ספקנים גדולים, בבחינת: Nullius in Verba – אין סומכים על מילה של איש, ואף שספקנות זו מוצדקת באופן כללי ויש לה על מה לסמוך, הרי שהתיאור המקראי המייחס עושר דמיוני לשלמה המלך ומשופע בגוזמאות, מעורר גם את ספקנותו של מי שספקנותו אינה אומנותו.² כתוצאה מכך

1 כריסטידס, חידת; הרטום, אופיר; ריקמאנס, אופיר; הנסליק, אופיר. מאמרים אלו מקיפים ומסכמים כמעט את כל ההשערות שהועלו עד כה בנושא, אך בלא הכרעה.

2 היחידי הלוחם למען מהימנות הטקסט המקראי לגבי שלמה המלך, בלמדנות מרשימה, הוא: א'

'הועתקה' אופיר לים התיכון, והסיפור המקראי עליה הועתק מן המאה העשירית לפנה"ס לסופה של המאה השמינית לפנה"ס, כאשר יהודה הייתה נתונה להשפעת אשור.³ כביכול, הזהב שהביא את העושר מאופיר הוא זה שגרם לאסונה של אופיר, לכך שמקומה 'ייעלם'.

לאור כל האמור כאן מתעורר הצורך לברר באופן יסודי את מקומה של אופיר, ומגמתו של מאמר זה היא להציע ולזהות את מקומה המדויק של אופיר בהודו. מיקומה של אופיר יבוצע באמצעות שתי שיטות נבדלות התומכות זו בזו: תחילה יידונו תולדות המחקר בזיהויה של אופיר, ויתברר כי בעת העתיקה לא היה ספק למפרשים כי מדובר במקום בהודו. יתרה מזו, באמצעות לימוד תנאי הספנות והמסחר בים האדום ובאוקיינוס ההודי, ועל סמך חוקריה של הודו, יזוהה מיקומה של אופיר בנחרצות. בשלב השני תידון האטימולוגיה של המילים 'קופים ותוכים' שהובאו מאופיר, ויתברר כי מזה כ-180 שנה זוהו מילים מקראיות אלו כמילים שמוצאן בשפה ההודית, וכך פתרון של חידה אחת מסתייע בפתרון של חידה אחרת.

א. זיהויה של אופיר

אופיר מוזכר בתנ"ך הן כבנו של יקטן ב'לוח העמים' (בראשית יב), והן כמקום שאליו הגיעו האוניות של שלמה וחירם (מל"א י; דה"ב ט), מקום שממנו הביאו מוצרים שונים, שהחשוב בהם היה זהב (המוערך ב-14 טונות מדי הפלגה).⁴ ואכן, בשבעה מקומות בתנ"ך נכרכה אופיר עם זהב, וכן נודע בתנ"ך הצירוף 'זהב אופיר' או 'כתם אופיר' (ישעיה יג, יב; תהלים מה, י; איוב כח, טז), המבטא כנראה מותג, שם גנרי של זהב באיכות מצוינת,⁵ כדי להבחינו מזהב ממוצא שונה. עם זאת, אין בתנ"ך היגד מפורש לגבי מיקומה של אופיר.

בתרגום השבעים תורגמה אופיר כשם מקום במילה: $\Sigma\sigma\varphi\acute{\iota}\rho$, $\Sigma\sigma\varphi\acute{\epsilon}\rho$, $\Sigma\omega\varphi\acute{\iota}\rho$ וכשם אדם: $\Omega\varphi\acute{\epsilon}\rho$, $\Omega\varphi\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\Theta\acute{\upsilon}\varphi\acute{\epsilon}\rho$. ובעברית: סופיר (פ"ה רפויה), או אופיר(ה). יוספוס, בהתייחסו למקרא,⁶ כינה את אופיר בשם 'ארץ הזהב' וראה אותה כמקום בהודו, ובעקבותיו הלכו גם אבות הכנסייה אוסביוס והירונימוס.⁷ משמעותו של זיהוי זה היא שהשם העברי אופיר הוא שווה ערך לשם ההודי סופיר, הוא שמה של הודו בשפה המצרית הקדומה. והינה, הזיהוי המדויק של סופיר נעשה באמצעות הצלבת נתונים של שם זה יחד עם זיהויו של יוספוס, לבין הופעת עיר הנמל Soppara, בספר בשם 'פריפלוס של הים האריתראי',⁸ שתרגומו המילולי הוא 'שיט) סובב (את הים) האדום' (ובקיצור: פריפלוס).

מילארד (מילארד, המלך). עם זאת, מילארד כלל לא ניסה לזהות את אופיר. ראו: בייטצל, האם.

3 נאמן, חירם. השו: ליוור, חקרי.

4 מילארד, המלך.

5 על דרך: 'אדרת שנער', 'אני תרשיש', ואבן-החן 'תרשיש' (ראו בהמשך).

6 יוספוס, קדמוניות, ח, 164 (עמ' 284).

7 סולובייטשיק-גוטמן, אופיר.

8 הכינוי 'האריתראי' נועד להבדיל את הספר מספרי פריפלוס קדומים אחרים, כגון תיאור ניסיונם

כבר לפני למעלה מ-200 שנה הוכרה חשיבותו של ספר זה כספר מפתח להבנת הסחר הימי, ולקשרים החברתיים והתרבותיים בעת העתיקה לאורך חופי הים שבין אפריקה במערב להודו במזרח, ובכלל זה חצי האי ערב, כפי שהדבר יתברר להלן.⁹ למעשה, העדויות הספרותיות מצטרפות לאלפי עדויות ארכאולוגיות שנמצאו לחופי האוקיינוס ההודי, עדויות המלמדות על אחדותם התרבותית של העמים השוכנים שם, בדומה לאחדות התרבותית המשתקפת בים התיכון.¹⁰

הספר פריפלוס נכתב בשנת 50 לספירה לערך על ידי רב חובל וסוחר יווני אנונימי. הוא נועד להיות מדריך לרב חובל השט במרחבי הים האריתראי, הוא הים השוכן בין הודו במזרח לבין מזרחה של אפריקה במערב, כאשר ים זה כולל גם את הים האדום ואת המפרץ הפרסי, 'היוצאים' מן הים האריתראי. בספר מצוינים נמלים שונים בים זה, המרחקים היחסיים בין הנמלים, הסחורות שניתן למצוא לאורך חופים בני אלפי ק"מ, וכן פרטים שעשויים לעניין יום כלכלי הרוצה לעשות עסקים בים האריתראי. בהיעדר מפה או מצפן, תיאור ספרותי היה הדרך היחידה לתאר את מסלולי האוניות או את הים שבה עשו הספנים את דרכם. אין-ערוך לספר זה להבנת המסחר הימי בכלל, ולמעמד המסחר של האימפריה הרומית עם המזרח בפרט. בקיצור, פריפלוס הוא מדריך יוצא דופן להכרת הים האדום בעת העתיקה, ובלעדיו לא ירים איש את ידו ואת רגלו בהיסטוריה של ים סוף והאוקיינוס ההודי.¹¹

פריפלוס נכתב כאלף שנים לאחר ההפלגה המתוארת במקרא, אך יש להבהיר שאין משמעות לפער הזמנים הזה מפני שההפלגה נעשתה באמצעות שיט-מפרשים ולכן הייתה תלויה בכיווני הרוח. משטר הרוחות לא השתנה באזור הזה במשך אלפי שנים, והרוחות נשבו באותו אופן בכל העולם, ובים האריתראי בפרט, ואין כל חדש תחת השמש.¹² החשוב לענייננו הוא שבים האריתראי כיוון הרוחות משתנה מדי חצי שנה, כך שהפלגה באוניית מפרש מדרום ערב להודו התאפשרה רק בחודשים יולי-ספטמבר, בעוד שהפלגה מהודו לדרום ערב התאפשרה רק בחודשים ינואר-מרץ. בחודשים האחרים נותר הים 'סגור'. משמעות נתונים אלו היא שהגעה להודו או חזרה משם התאפשרו רק פעם בשנה.¹³ כלומר, כאשר אונייה עשתה דרכה להודו מארץ ישראל למשל, היא הפליגה בשיט חופים איטי, כך שעם הגעתה היא נאלצה להישאר במקום עד השנה הבאה (אלא אם תשוב מיידית בידיים ריקות ולפני בדיק אונייה מקיף המתחייב מאורכו של המסע). כלומר, השיט מארץ ישראל להודו נמשך כמעט תמיד לפחות שנתיים ימים, זאת בטרם נלקחו בחשבון תלאות הדרך האופייניות למסעות ימיים.

של אנשי קרתגו להקיף את אפריקה. ראו: הרמן, קרתגו, עמ' 211-234.

9 לתולדות המחקר וההכרה בפריפלוס כספר מפתח, כמו גם המחקר הארכאולוגי העדכני באזורים הרלוונטיים (הודו, עומאן, תימן, אריתריאה ועוד), ראו: סלאנד, ארכאולוגיה; ריי, מבוא.

10 רדא בקר, האחדות. בתפיסתו של פי ברודל מוגדרת התופעה כמשך הזמן הארוך. ראו: שביט, אנתולוגיה, עמ' 287-333.

11 עוד על הנושא: בר-אילן, ביקורת.

12 ראו windy.com.

13 מקור המפה: ריי, מבוא, עמ' 20.

לאורך ההיסטוריה ניצול הרוחות בים האריתראי היה קבוע, למעט שני שינויים. האחד, במאה הרביעית לפנה"ס, עם כיבושיו של אלכסנדר הגדול,¹⁴ למדו הספנים לנצל את רוחות המונסון אל דרומה של הודו וממנה, ולאחר תקופה זו הוקל מאוד הקשר בין דרום ערב לדרום הודו. כלומר, על הנתיב הימי העתיק, לאורך ערב ועד צפונה של הודו, נוסף נתיב ימי שאפשר קשר ימי בין דרומה של הודו לבין המערב. בשלהי המאה ה-15 גילתה אירופה את הנתיב הימי להודו, וכך החלה תקופה חדשה בים האריתראי, אלא שתקופה זו חורגת ממשגרת הזמן הנדונה עתה. לשון אחרת, בשל התלות ברוחות, בים האריתראי לא היו הבדלים בין המאה הראשונה לספירה לבין המאה העשירית לפני הספירה, והיעזרות בפריפלוס להכרת הים ודרכיו היא הכרחית,¹⁵ כפי שהדבר בולט במחקר המודרני מצד אחד, והשוני שבין הים הזה לבין הים התיכון מצד שני.¹⁶

הספר פריפלוס זכה לכמה תרגומים, וניתן להסתפק עתה בשלושה מהם: הראשון מאת ג'ון ווטסון מקרינדל (1879),¹⁷ השני מאת וילפרד שוף (1891), והשלישית והטובה מקודמיו מאת ליונל קאסון (1989).¹⁸ קאסון (1914-2009), שנולד בשם אריה כהן, היה גדול המלומדים של ההיסטוריה הימית, וראוי לשים לב לכל מילה שלו.¹⁹ בלעדי מחקריו המצוינים של קאסון אין טעם לנסות להפליג ברחבי ההיסטוריה הימית. לדוגמה, קנת' קיטשן (יליד 1932), גדול חוקרי מצרים העתיקה, פעל רבות להביע את עמדתו התומכת במהימנותו של התנ"ך, והוא מלומד המכיר היטב את הישגי הצי המצרי באלף השני לפני הספירה.²⁰ למרות הרקע הזה, כאשר בחן קיטשן את המיזם הימי המשותף לחירם ולשלמה המלך, הוא התעלם מפריפלוס ומכל הכרוך ביחסו לתולדות המסחר בים האדום, כמו גם תולדות המחקר הנובע מכך, ואת אופיר הוא זיהה בחלק המערבי של חצי האי ערב רק מכוח של 'מאזן-אפשרויות', כלשונו.²¹

14 ראשקה, מחקרים, עמ' 661; רטסו, הערבים, עמ' 269-273.

15 ההכרח בהתעמקות בפריפלוס להכרת המציאות בים האריתראי בעולם העתיק, כרוך בד בבד בהכרת עולם המסחר הקדום, המשקף את משאבי הטבע ואת היתרון היחסי שהיה למקום אחד על פני מקום אחר. ראו: ראשקה, מחקרים. למחקר יותר מעודכן: סידבותהם, ברניקה; סלאנד, ארכאולוגיה.

16 ריי, מבוא.

17 מקרינדל, המסחר, עמ' 127.

18 שוף, פריפלוס; קאסון, פריפלוס.

19 קאסון, ספינות; קאסון, טכנולוגיה.

20 יש מי שסבור כי אופיר המקראית זהה לארץ פונט, שאליה הגיעה משלחת סחר ימי ממצרים (חמש ספינות, כל אחת באורך של 21 מטר), בימי המלכה חתשפטסו, במאה ה-15 לפנה"ס. ראו: מילס, אופיר.

21 קיטשן, שבא. הטיעון כי נמצאו מכרות זהב במערב ערב אינו משכנע הואיל ולא רק ערב ייצאה זהב כי אם מקומות נוספים בעולם והודו בכללם. לגבי מקומה של אופיר, מותיר קיטשן (בסוגריים) שתי אפשרויות: מזרח סודאן או מערב חצי האי ערב, אך בתארו את חישוב הזמנים של הספנים הוא מציג את הודו כמקום אפשרי.

כבר שנים רבות לפני קיטשן, מקרינדל, בתרגמו את פריפלוס, הסתמך על תאודור בנפיי, Theodor Benfey (1809–1881),²² מומחה לסנסקריט ולשפות איראניות, שזיהה את אופיר המקראית, היא סופיר המוזכרת בתרגום השבעים, עם Sûpârâ. מקרינדל הוסיף כי סופיר היא שמה של הודו בקופטית, וחיזק את זיהויו של בנפיי בארבעה נימוקים:

1. הקרבה הלשונית בין אופיר לבין Sopâr, כאשר התושבים המקומיים ממירים לעיתים קרובות את העיצור הפותח S ב-H ואפילו משמיטים אותו.
2. האוניות של שלמה וחירם עשו את דרכן מעציון גבר וחזרה במשך שלוש שנים, ואורכה של ההפלגה תואם יותר את הודו מאשר את ערב.
3. המוצרים שהובאו מאופיר: זהב, אבנים יקרות, עצי אלגומים (שמאז 1748 זוהו כעצי Sandalwood),²³ וגם טווסים וקופים הם מוצרים המאפיינים את הודו.
4. השמות העבריים של המוצרים שהובאו מאופיר נחשבים לשמות ממוצא סנסקריטי או דראווידי: א) אלמוג מסנסקריט valgum. ב) שנהב הוא ibha בסנסקריט. ג) קוף בעברית הוא kapi בסנסקריט. ד) תוכיים הם shikki בסנסקריט, או tōkei בדראווידי (דיון מפורט יותר ראו בהמשך).

למעשה, עמדתם של בנפיי ומקרינדל היא זו שמרחפת על המחקר המודרני בסוגיה זו, גם אם לא כל החוקרים היו מודעים לשמות החוקרים שהביעו רעיון זה לראשונה. בקיצור, אופיר המקראית היא Suppara הקרויה כיום Nala Sopāra ('נאלה' היא מילה בשפת אורדו המציינת נתיב מים, תעלה מלאכותית המאפשרת כניסת אונייה לנמל), הממוקמת צפונית למומביי (19°25' N, 72°41' E). סופארה הייתה בירתה של (מלכות) קונקאן בין השנים 500 לפנה"ס ועד 1300 לספירה. בכתבים בודהיסטיים מוזכר המקום בשם Shurpāraka, המוגדר כמקום קדוש מאוד וכמקום לידתו של בודהה (מכללה מקומית משמרת את השם הקדום). לא מן הנמנע כי קדושה וחשיבות יחסו למקום זה עוד מאות שנים לפני לידת בודהה, ולכן משלחת הסחר של שלמה הגיעה דווקא לשם.²⁴ גם קאסון דן בסופארה, תוך כדי התייחסות לפתולמי (7.1.6), כשהוא מתכוון לספר הגיאוגרפיה מאת גדול האסטרונומים והגיאוגרפים שחי במאה השנייה לספירה.²⁵ על סמך גיאוגרפים ערביים שהכירו את הנמל הזה, זיהה קאסון את הנמל כשני ק"מ דרומית לנאלה סופארה (19°21' N, 72°49' E). מזה כמה שנים מנסה משלחת ארכאולוגית לאתר את מיקומו המדויק של הנמל העתיק סמוך למוצא של נהר Vasai, בסמוך למצודת Vasai, באדמה שבעבר הייתה חלק מהים.

22 יהודי שהוטבל לנצרות ב-1848. מקצת על תורתו, ראו: יסיף, עיון (במיוחד עמ' 71).

23 ראו: קלארק, עצי; גרינפילד-מאיירהופר. עם זאת, יש מי שסבור כי אין עצי אלגומים אלא עצי הובנה, Ebony. ראו: מילס, אופיר (במאמר נדונו עדויות היסטוריות ארכאולוגיות ובוטניות לגבי עצי הובנה).

24 הסיבה העיקרית להגעה לאופיר דווקא כרוכה כנראה בכך שבעיר נמל זו חיה קהילת מהגרים מדרום ערב, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בלוח העמים (בראשית י, כט), שכן אופיר היה אח של שבא.

25 ספראי, תיאור.

לסיכום, כבר בתרגום השבעים זוהתה אופיר עם סופיר, היא סופארה, שבהודו המודרנית קרויה נאלה-סופארה, כאשר הקשר בין שמות אלו גלוי לעין. הזיהוי של אופיר בהודו מקבל אישור מהרודוטוס המתאר את הודו (היא הודו הצפון מערבית בימינו) כיצואנית זהב גדולה,²⁶ ונתמך במידע היסטורי על חלקה הרב של סופארה במסחר עם המערב במשך אלפי שנים. ואכן, הכומר הנרי לורד פרסם ספר על תולדות היהודים בהודו ב-1907, ובו הוא נוקב בשמותיהם של שלושה מחוקרי הודו שקדמו לו (וציין נוספים) שקבעו כי סופארה היא המועמדת הטובה ביותר להיות מזוהה עם אופיר המקראית.²⁷ גם שני חוקרים מודרניים של הודו העתיקה הציעו לראות את אופיר המקראית בסופארה (תוך ציון חלקי של קודמיהם), אף כי אין הם שוללים את האפשרות כי אופיר הייתה בדלתא או בעמק האינדוס.²⁸ נמצא, אפוא, שבין המזהים את אופיר המקראית בהודו בכלל, ובסופארה בפרט, מצויים חוקרים בני אסכולות שונות, ובטווח זמנים גדול (אך לא חוקרי מקרא), ודווקא בשל חוסר תלות מחקרית זו בין המלומדים השונים מתעצם זיהויה של אופיר בסופארה.

נאלה-סופארה אומנם מרוחקת כ-3 ק"מ מחוף הים, אך אין בכך כדי למנוע את הזיהוי, שכן השיטפונות בהודו, והשינויים התדירים בקו החוף ההודי, מבהירים כיצד עיר-נמל עתיקה נמצאת עתה ביבשה.²⁹ השינויים בקו החוף, כמו גם הדלתא הנעלמת של נהר האינדוס,³⁰ מבהירים, ולו חלקית, כיצד התרחק הים מאופיר. תופעה דומה אירעה בעיר הנמל מוזיריס (המופיעה במפת פויטינגר), בסמיכות למקום שבו נמצאת קוצ'ין היום. כלומר הנמל של מוזיריס טבע בבוץ של השיטפונות³¹ וקו החוף עוצב מחדש, ולכן נוסדה קוצ'ין 'באיחור'. כיוצא בכך, במחקר היסטורי משולב בחפירות ארכאולוגיות בסופארה ובסביבותיה, ובכלל זה באי הסמוך אלפאנטה (Elephanta), התברר כי הנמל של סופארה טבע בסחופת של בוץ, והוא לא היה בודד במצבו זה.³² חשוב לדעת כי ברחבי הודו ניתן למצוא בקלות ממצאים ארכאולוגיים מן התקופה הרומית, אך ביחס לתקופות מוקדמות יותר הממצאים מועטים, וזיקתם למערב רחוקה מלהיות נהירה.³³

במאבק המתמיד שבין הים ליבשה, בהודו כבשה היבשה חלקים מן הים ויכלה לו, עד כדי כך שאופיר העתיקה רחוקה למעלה משלושה ק"מ מן החוף.³⁴ תופעה זו, שבה נמל ימי

26 הרודוטוס 3.102; אלכין, זהב.

27 לורד, היהודים, עמ' 49-52.

28 ציקברטי, הגעה; ביאזארד, עולמות, עמ' 359.

29 כדי לסבר את האוזן: בין השנים 1990-2018 32% מקו החוף של הודו עבר תהליך של בליה (235 קמ"ר נעלמו בים), בעוד ש-27% מקו החוף המשתנה התרחב. ראו: קאסון, פריפלוס, עמ' 195, 218, 294. לנתונים אלו אין כל דמיון למתרחש בקו החוף של מדינת ישראל.

30 גאוד-וורה, קו החוף; קרווראן, נמלים. ראו עוד בוויקיפדיה בערך: Rann of Kutch Earthquake 1819.

31 קאסון, פריפלוס, עמ' 296.

32 טריפאטי-גאוד, חקירות; קרווראן, נמלים.

33 בגלי-דה-פומה, רומא.

34 תופעה דומה אירעה כמובן גם בים התיכון. לדוגמה, הנמל של העיר פלוסיון, בזרוע המערבית של

עתיק 'נבלע' ביבשה, אופיינית להודו המערבית, אך ידועה גם באירופה.³⁵ כמו כן, פעילות טקטונית אובחנה בחצי האי-סיני, וגיאולוגים קבעו כי פני השטח בסיני התרוממו בשני שלבים,³⁶ עובדה המסבירה את 'התרחקותה' של פלוסיון מן הים. פעילות טקטונית דומה (בתוספת שיטפונות וצונאמי), מבהירה כיצד עציון-גבר 'התרחקה' מחוף הים הנוכחי כ-600 מטר, בהתאם לזיהויה על ידי נלסון גליק. אומנם יש עוררין על זיהויו של גליק,³⁷ אך חובה להתבונן בדרכיו המיוחדות של הים האריתראי להטביע ערי נמל באדמת סחף.

המתבונן בנתונים שהובאו כאן יבחין כי גם אם הצגת הדברים היא חדשה, בשל הסתייעות בפריפלוס, ובתולדות הסחר של הודו עם המערב, הרי שעיקרם היה ידוע בעת העתיקה. למעשה, הקשיים בזיהויה של אופיר היו דומים לזיהויים של מקומות נוספים במקרא, אלא שנוספו עליהם קשיים נוספים: א) היעדר מסורת פרשנית מוצקה, בשונה מחלק ניכר משמות היישובים בארץ ישראל. ב) חמור מכך: אופיר המקראית מוזכרת ללא כל הקשר גיאוגרפי, מה הובילה לכך שניסו לאתרה ברחבי העולם, כפי שמובהר להלן.

ב. לתולדות זיהויה של אופיר

כאמור לעיל, זיהויה של אופיר המקראית מתבסס על מידע בשלושה ספרים ביוונית: תרגום השבעים, יוספוס ופריפלוס. אולם אלו שלא היו מודעים ליוונית ניסו לזהות את אופיר שלא על אדני המחקר, ובכך להצדיק כביכול את טענת ר' אברהם אבן עזרא נגד זיהוייו של רב סעדיה גאון את השמות המוזכרים ב'לוח העמים'.³⁸ היו חוקרים שסברו כי אופיר הייתה בדומה של ערב מבלי להצביע על מקום מדויק: ערב הסעודית או תימן,³⁹ בעוד אחרים זיהו את אופיר במקומות שונים באפריקה,⁴⁰ בהודו,⁴¹ בסרנדיב (היא סרי-לנקה),⁴² ואף

הנילוס, כבר בתקופה הביזנטית התרחק כמה קילומטרים מקו החוף. ראו גם: שביט, אנתולוגיה, עמ' 138.

35 דומה שהיוצאת מן הכלל היא תרשיש המקראית, שרבים מהחוקרים המודרניים מזהים כ-Tartessos המצויה בשפך של נהר גודל-כביר באנדלוסיה, ספרד. ראו: אילת, קשרי, עמ' 150-153; למר, תרשיש, בייטצל, האם.

36 הראל, הגיאוגרפיה, א, עמ' 471.

37 פראטיקו, גליק; בריקל-שטונה, היחסים; הראל, הגיאוגרפיה, א, עמ' 217-220.

38 טובי, תרגומי.

39 הנסליק, אופיר; מונטגומרי, ערב, עמ' 51-52, 159, 190-192.

40 הרמן, עמים, עמ' 241-247; סאמרס, עיר; מילס, אופיר

41 נורת, אופיר, הביא דעות שונות לגבי זיהוי המקום, ובין היתר זוהתה אופיר עם דרום-אפריקה, זימבבווה, סומליה, אתיופיה, גואה או סביבותיה, קאליאן, 40 מייל צפונית למומביי. לא נומקו אפשרויות זיהוי אלו.

42 אלפאסי, אָגרון, א, עמ' 46.

בפרו (שבמאה ה-16 ייצאה זהב לאירופה).⁴³ הצד השווה בכל ההשערות הוא שממציאייהם כלל לא טרחו להפריך את יוספוס,⁴⁴ ואת אבות הכנסייה שזיהו את אופיר בהודו, ולא התייחסו לתרגום השבעים או לפריפלוס.

ישראל זאב הלוי איש הורוביץ, חוקר ארץ ישראל, מזכיר באנציקלופדיה שלו בערך אופיר את הפסוק: 'יְשִׁית עַל עֵפֶר בְּצֶרַח וּבְצֶרַח נַחְלִים אֹפִיר' (איוב כב, כד). בערך האנציקלופדי כתוב כך: 'אופיר. עיר בצורה שבנה איוב בארצו. היא אולי א-דִפָּה (רִפּוֹן), 10 ק"מ למזרח נְהַה בעבר הירדן שנקרא "ארפה".⁴⁵ אולם כבר ר' אברהם אבן עזרא העיר כי מקורו של הזהב באופיר הוא 'בצור נחלים', כלומר שהזהב באופיר אינו מופק ממכרה כדרך שנעשה הדבר במצרים למשל, כי אם מאדמות סחף, תופעה המוכרת גם בימינו. לא נותר אלא לשוב לדבריו של קטסיאס, רופא יווני, שבמאה החמישית לפני הספירה היה המערבי הראשון שכתב על הודו.⁴⁶ הוא כותב שהזהב בהודו נמצא באדמת הנהר פאקטולוס,⁴⁷ וגריפונים, ציפורים בנות ארבע רגליים,⁴⁸ זורקות את הזהב מראשי ההרים לעבר הנהר. תרגומה של אגדה זו למציאות הוא שהזהב בהודו (כלומר צפונה של תת-היבשת ההודית) היה מופק מאדמות סחף בנהרות,⁴⁹ ולכך היו שתי משמעויות. האחת, הפקה כזו של זהב זולה עשרות מונים מהפקת זהב במכרות, כגון הזהב הנובי. שנית, זהב המופק ממכרה הוא זהב שמעורבים בו גססוגות אחרות (לדוגמה, הזהב מנוביה הכיל 24%-10% כסף),⁵⁰ בעוד שזהב המופק מנחלים הרבה יותר 'טהור' ואחיד מבחינת הרכבו הכימי.⁵¹ במילים אחרות, זהב אופיר היה מותג הן מבחינת האיכות והן מבחינת המחיר,⁵² ועלה על כל זהב

43 אפרון, ידע, עמ' 61; רום, היסטוריה.

44 ייתכן שהסיבה לכך נובעת מהעובדה שיוספוס (קדמוניות, ח, 181, עמ' 285), זיהה 'תוכיים' עם עבדים שחורים, והפרשנים לא היו מודעים לכך שחלק מהאוכלוסייה בהודו היא כהת עור.

45 הורוביץ, אנציקלופדיה, עמ' 25.

46 קטסיאס-מקרינדל, הודו, עמ' 17, 44-45.

47 נהר בשם פאקטולוס צוין בספרות היוונית העתיקה כנהר בלידיה (כיום תורכיה, ושמו Sart Çayı), היורד מהר טמולוס לעבר הים האגאי, והיה מקור עושרו של המלך מידאס האגדי. נראה כי שם הנהר בלידיה הועתק להודו כשם גנרי.

48 לאורך דורות רבים נחשבה הודו לארץ שמצויות בה חיות דמיוניות. ראו: מיטר, מפלצות; בר-אילן, פרסטור; בראדשו-באסבי, גן-עדן. לסיפורי רבה בר בר חנה יש זיקה כזו או אחרת לסינבד הספן ולמפרץ הפרסי. ראו: קיפרוסר, מסעות; בר-אילן, יצורים.

49 אלכין, זהב.

50 גססוגת שונה מתבטאת בגוון שונה של הזהב, וכל גוון מעיד על מוצא שונה (עם זאת, מילס, פונט, סבור שזיהה ירוק משמעו זהב גולמי). ראו: סטל, שלושה.

51 דוב, תרומת. על רמות זיקוק שונות של זהב, ראו: אלטמן, זהב, עמ' 18.

52 המחיר הנמוך יחסית של הזהב הושג בשל צידוף שלושה גורמים: א) שרשרת התיווך המסחרי התקצרה. ב) הובלה ימית זולה לאין שיעור (פי 20-50) לעומת הובלה יבשתית (ראו: לייטון, הובלה, עמ' 157-165). ג) מדובר ב'סחר משולש' שבו נטלו חלק נחושת וזהב (ראו בערך 'סחר משולש' בוויקיפדיה). לאמור הנחושת מפינון - דרך תמר ועציון-גבר - הועברה לאופיר, ושם היא הומרה

אחר, וכך ניתן להבין כיצד הגיע שלמה להצלחה כלכלית כמתואר בספרי מלכים ודברי הימים.⁵³ עם מותו של שלמה חדלה הפעילות המשותפת לישראל ולחירם, וכתוצאה מכך נכרת מקור העושר של הממלכה. לכן רחבעם, בנו של שלמה, עמד בפני קשיים כספיים שגרמו לו להעלות מיסים (מל"א יב, יא), ובכך למעשה החל עידן חדש בתולדות הממלכה.

לא נותר אלא לציין את העובדה כי בתל-קסילה (בצפון תל אביב), התגלה חרס שעליו כתוב 'זהב אופיר לבית חורון 30 שקל'.⁵⁴ לאמור, אופיר אינה ארץ אגדתית,⁵⁵ אלא מציאות היסטורית המתועדת הן בתנ"ך והן בממצאים ארכאולוגיים.

ג. הסתייעות באטימולוגיה לצורך זיהוי מקומה של אופיר בהודו: קופים ותוכים

עד כה נבחן מיקומה של אופיר תוך התבוננות במסורת הספרותית-גיאוגרפית והמחקר ההיסטורי, ואילו מכאן ואילך ייבחן המיקום באמצעות עיון במוצא האטימולוגי של שתי מילים המתארות מוצרים שהובאו ב'אני חירם' מאופיר: קופים ותוכים (מל"א י, כב; דה"ב ט, כא).⁵⁶ מייד יתברר כי מוצאן של מילים אלו הוא באחת משפות הודו, ונמצא שהעיון האטימולוגי מחזק את העיון הגיאוגרפי.

לעיל הוצגה עמדת מקרינדל שכך את שאלת זיהויה של אופיר עם האטימולוגיה של המוצרים שהובאו מאופיר: קופים, תוכים, ועוד. ואכן, במחקר המודרני לא ערערו על הרקע ההודי של שמות בעלי החיים, אף אם לא הכול הסכימו שעצי ה'אלמוגים' (או 'אלגומים') הם עצים מהודו.⁵⁷ עם זאת, רוב חוקרי המקרא לא היו מודעים לזיקתו של חקר הודו לחקר

בזהב שבשובו ארצה שימש לבניית המקדש. אומנם המונח 'זהב אופיר' מופיע כבר בדברי דוד על אודות המקדש העתידי (דה"א כט, ד), אך נראה כי מדובר בתוספת אנכרוניסטית לטקסט, כפי שניכר מהיעדר הדברים בספר מלכים.

53 תיאור גדולתו של שלמה בספר מלכים נפתח במקדש, ובפירוט מרובה נמשך בערים השונות שבנה שלמה, ומסתיים באוניות שהביאו זהב מאופיר. אולם סידור ספרותי אינו משקף בהכרח סדר אירועים היסטורי, ומסתבר שמקור המימון של מפעלי הבנייה של שלמה, כמו גם מקור הזהב במקדש, היה באופיר (ובכל מקרה: הזהב מאופיר הוליך לבנייתה של תמר, המזוהה בחצבה). ראו: כהן-ישראל, החפירות. לבעיית הכרונולוגיה בתיאור המקראי, ראו: ליוור, חקרי.

54 מור, שני. האל חורון היה אל-רפואה כנעני, והירשום משקף קבלה או מסירה של זהב שנשלח למקדש.

55 פינקלשטיין-סילברמן, דוד, עמ' 150, 155.

56 המילה 'אופיר' אינה בכתוב כאן. בספר מלכים כתוב 'אני תרשיש' ואני חירם' (כלומר, מודל מסוים של אונייה פיניקית), אך הסופר המאוחר של דברי הימים (ב' ט, כא; כ, לו-לז), שינה את הכתוב ל'אֲנִיּוֹת לְמִלְכָּה הַלְכוֹת תְּרָשִׁישׁ', וטעות קדומה זו הוליקה לערפול נוסף לגבי מיקומה של אופיר, וגרמה לכמה חוקרים לחפש אותה בים התיכון ומעבר לו. ראו: בייטצל, האם.

57 קלארק, עצי; גרינפילד-מאייר-הופר.

המקרא ולא הכירו את האטימולוגיה של מילים אלו. לפיכך, נעיין להלן בתולדות המחקר האטימולוגי ככלי עזר להבהרת המיקום הגיאוגרפי של אופיר. ראשית ייאמר כי המילה 'תְּפִיִּים' (=תופיים) המקראית הוכרה כמילה Togai בטמילית⁵⁸ – מוטב: שפה ממשפחת השפות הדראוידיות – כבר על ידי חוקרים שונים שקדמו לוילהלם גזניוס (1786-1842),⁵⁹ שבמילונו המפורסם לעברית ולארמית, בערך 'קוף' ובערך 'תפיים', קיבל את מסקנתם.⁶⁰ נמצא, אפוא, שמקרינדל הלך בעקבות גזניוס אף אם לא הזכירו. הרבה שנים מאוחר יותר הלכו נוספים בדרך זו: י' יעקבוביץ,⁶¹ וחיים רבין,⁶² שהגדיל לעשות בעניין זה, ואף שלא התייחס למקומה של אופיר, קבע בין היתר כי בין המוצרים המגיעים מאופיר ישנן מילים שמוצאן בסנסקריט והן קיימות בטמילית או בשפה הודית אחרת.

המילה המקראית 'תוכי' מתייחסת לציפור שזוהתה על ידי התרגום הארמי המיוחס ליונתן כטווס,⁶³ וכן הדבר בתרגום הסורי ואף בוולגטה. זיהוי זה היה מוכר גם לפרשני המקרא בימי הביניים (ר' שמואל הנגיד, רש"י, רד"ק ואחרים).⁶⁴ ראוי לציין שטווס הוא הציפור הלאומית של הודו, ואין למוצאה מחוץ להודו אלא בגני חיות. ואכן, מתרגמי תרגום השבעים התקשו בתרגומה של מילה זו: בדה"ב ט, כא הם התעלמו כליל מהמילה 'תוכיים', ותרגמו רק זהב, כסף, שיני-פילים וקופים, בעוד שאת מל"א י, כב הם תרגמו כאילו כתוב: זהב וכסף, אבנים מעובדות ומסותתות (שכלל אינם בטקסט), και λίθον τορευτῶν και πελεκητῶν, וכך 'הועלמו': 'שְׁנֵהֲבִים וְקָפִים וְתִפְיִים', עובדה המצביעה על קושי בהבנת מילים אלו.⁶⁵ ואולם, כבר הראה קלארק כי בכתב יד A של הגרסה הלוקיאנית של תרגום השבעים כתוב: ὀδόντων ἐλεφαντίνων καὶ πιθήκων καὶ τῶνων לעברית: שיני פילים, קופים וטווסים. לאמור, המתרגמים הקדומים ידעו יפה כי התוכי המקראי הוא טווס, ששמו הלטיני Pavo, ובאנגלית Peacock, או Peafowl.

58 הבלשנים ראו באות מ"ם סופית את התצורה העברית לציון לשון רבים. שהוקנתה לשפה הלועזית. הן ביחס לתוכים והן ביחס לקופים. כך הוא גם דינה של המ"ם הסופית במילה 'הַבְּנִים' (יחזקאל כז, טו), הלא הוא עץ ה-Ebony, המזוהה עם הובנה הודי או הובנה סרי לנקי.

59 לראשונה ב-1831, בדיונו של אגאתון בנארי (1807-1860), בעת שסקר את מפעלו של אוגוסט וילהלם שלגל (1766-1845). מייסד לימודי סנסקריט בגרמניה. ראו: בנארי, ההישגים.

60 גזניוס, לקסיקון: תולדות המחקר בנושא זה: הוטון. תוכים. בערך 'קוף' כותב גזניוס שמוצאה של מילה זו הוא בהודית, וביוונית: Kῆπος.

61 יעקבוביץ, דוכיפת.

62 רבין, קשרים.

63 וכן בכתוב 'טואס', תוספתא נגעים א, ה: 'זאיזה הוא הירקרק שבירוקין? ר' אליעזר אומר: כשעוה וכקורמל; סומכס אומר: ככנף טואס וכחוץ של דקל'.

64 בן-יהודה, תכי; עמר-רוזמרין-זאב, ברבורים.

65 הפירוש המקובל הוא שיני-פילים (אטימולוגית: שן של הב, והב' הוא פיל, כמו ב"ב, היא אלפנטנה). אולם במיוחס לרש"י על דה"ב ט, כא פירש 'שן פיל ופיל עצמו, וכך גם הבין מחבר ספר הישר (גולדשמידט, הישר, עמ' לא), וכן מחבר ספר יוסיפון, שניהם ספרים איטלקיים (מן המאות ה-10-11, ומחבר ספר יוסיפון ידע יוונית).

ש"י אברמוביץ, המוכר כמנדלי מוכר ספרים, היה כידוע בין מחדשי הסגנון של העברית, ושילב רובדי לשון שונים בעברית המודרנית. פחות ידועה תרומתו של מנדלי להתחדשותה של העברית המודרנית בכל הקשור לטרמינולוגיה זואולוגית. בשנים 1862-1873 תרגם מנדלי ספר מופת בזואולוגיה שכתב האראלד אטאמר לענץ (Harald Othmar Lenz, 1870-1799), כאשר התוכי המקראי זוהה עם Pavo, שמוצאו במזרח הודו, ובפירושו נכתב כי ציפור זו היא שהובאה על ידי מלחיו של שלמה.⁶⁶ כלומר, למרות זיהויו של התוכי המקראי עם הטווס הבתר-מקראי, הן על ידי המסורת והן על ידי מנדלי, אירע שיבוש שבעטיו מזוהה התוכי עם Parrot.⁶⁷ בימינו, ילד בישראל המודרנית שומע בגן כי תוכי הוא ציפור הניכרת ביכולת החיקוי של בני אדם, וטעות היא: התוכי המקראי הוא טווס בלשון חכמים, ציפור בעלת יכולת תעופה מוגבלת הידועה ביפי נוצותיה הארוכות.

בעוד שהתוכי המקראי השתבש בדרך אחת, השתבש הקוף המקראי בדרך אחרת. ו"פ אולברייט, מגדולי הארכאולוגים של ארץ ישראל, כתב לפני כמאה שנה מאמר קצרצר שבו הביע את עמדתו לגבי תוכים וקופים, תוך התעלמות מהמסורת הפרשנית היהודית והלא יהודית כאחת. לא זו אף זו, אולברייט לא הכיר את דעתו של גזניוס לגבי המוצא ההודי של המילים הללו, ושיער ש'קופים' העברית אינה אלא מילה מצרית שהוראתה קופים, וראה ב'תכיים' סוג נוסף של קופים.⁶⁸ טור-סיני, שבניגוד לאולברייט היה בלשן, דחה באופן נחרץ את השערתו של אולברייט לגבי מקורה המצרי של המילה.⁶⁹ גם חוקר מודרני בשם מילס דן בהשערתו של אולברייט, ואף הוא דחה אותה תוך הסתמכות על מומחיות בשפה המצרית העתיקה (ומבלי להכיר את עמדת טור-סיני).⁷⁰

קיטשן כותב במקום אחד כי מאופיר הובאו 'קופים ובאבונים', ומכאן שקיבל ככל הנראה את השערתו של אולברייט, אף כי במקום אחר הוא כותב כי הובאו מאופיר חיות אקזוטיות מבלי לפרט מהן.⁷¹ אולם הן אולברייט והן קיטשן יבלח"א, התעלמו מן המסורת הרואה את אופיר בהודו, ולא הכירו את עמדת החוקרים בנפיי, מקרינדל ולורד, שזיהו את אופיר בסופארה. חמור מכך, אולברייט וקיטשן לא הכירו את עמדת קודמיהם: גזניוס, ה"א לענץ,

66 אברמוביץ, תולדות, חלק ב, עמ' 229-231.

67 לתולדות השיבוש: פרידמן, הרמב"ם, עמ' 9-11. עוד על ציפור היכולה לדבר: ניסן, מסתורין; עמר-רוזמרין-זאב, ברבורים (עמ' 374-375).

68 אולברייט, שנהב; אולברייט, ארכאולוגיה, עמ' 212, הע' 16. לאולברייט לא היה ספק כי אופיר ממוקמת בין נמל סודן לבין סומליה, ולדעתו אופיר המקראית מופיעה במקורות המצריים כ-Ušir, Osir. אולם השערה זו מבוססת על החלפת העיצור פ"ה בעיצור סמ"ך, ועוד ייאמר כי לפי משטר הרוחות בים סוף אין כל סיבה שהמסע לסומליה יתקיים רק אחת לשלוש שנים, מה שלא כן ביחס להודו.

69 טור-סיני, בעקבות. עם זאת, טור-סיני לא הכיר את הפירוש הכורך מילים אלו עם הודו, ואף שיער השערות מיותרות (כאילו שמדובר באוצרות ולא בתשורה למלך).

70 מילס, אופיר.

71 קיטשן, שבא, עמ' 123, 139. מאליו מובן שהוא לא הכיר את עמדתו של טור-סיני.

הוטון (במילוננו של סמית'), מקרינדל, קלארק, ורביץ (המאוחר לאולברייט) – שזיהו קופים ותוכים כמילים הודיות שמשמען קופים וטווסים. כלומר, השערת קיטשן נבעה בשל חוסר מודעתו לעמדת חוקרי הודו ואטימולוגים, וגם לכך שהשערת אולברייט נדחתה.

בנוסף על האמור לעיל, חובה לציין כי באבון אינה חיה הודית, מה גם שהיא מסוכנת ביותר (גם בהיותה מאולפת). בהודו חיים 16 סוגים של קופים, אך דומה כי הקוף המתאים ביותר למשימת המתנה למלך הוא קוף מסוג מקוק (Rhesus Macaque), בין מפני שהוא חי יפה מאוד עם בני אדם, ולעיתים אף מאולף חלקית, ובין מפני שהוא חיה משעשעת. לא בכדי קוף מקוק מלווה את סינבר הספן בסיפורי אלף לילה ולילה, ומתברר שקוף מעין זה שעשע את המלחים בדרך מאופיר לעציון-גבר, בטרם יימסר למלך.

אין ספק שהמלחים נשלחו לאופיר להבאת זהב ומוצרי יוקרה אחרים, בעוד שבעלי החיים שהובאו נחשבו אך כסובבניר, שניתן היה לאוכלו,⁷² מתנה-מזכרת מהארץ שבה ביקרו. דומה כי למטרה זו לא ניתן להשיג בהודו חיות מחמד טובות יותר, כאשר הטווס מרשים את רואיו בהדר נוצותיו בגן המלך, בעוד שקוף משעשע את בעליו בתעלולים שהוא מבצע. כללו של דבר, אין צורך בהשערות אולברייט וקיטשן מכיוון שבמחקר מוקדם התקבלה ללא פקפוק הדעה שקופים הם קופים, ותוכים הם טווסים.

סיכום

חירתה של אופיר כרוכה בחידת משמעות המילים קופים ותוכים. כבר בעת העתיקה הייתה תמימות דעים כי אופיר נמצאת בהודו, אך המקום המדויק לא זוהה. לפני כ-180 שנה הובעה הדעה שקופים ותוכים הן מילים הודיות, ולפני כ-140 שנה זוהה מקומה המדויק של אופיר בסופארה הסמוכה למומביי. הצעות מחקריות אלו, שאינן תלויות זו בזו, הועלו על ידי מומחים לשיטות-מחקר שונות, וכך מתחזקת נכונות הזיהוי של אופיר, שהייתה מרכז ייצוא של זהב, כסף ושנהבים (מוצרי צריכה יקרים), ובחוצותיה ניתן היה להשיג גם טווסים וקופים.

הדיון כאן התמקד באופיר, המוזכרת בסיפור אחד, כאשר אין למקום כל קשר עם מקומות סמוכים (וייתכן שיימצא מי שיטען כי אין לכרוך זיהוי של שם מקום עם זיהוי של שם בעל חיים). ואולם, ב'לוח העמים' מובאת אופיר לא כשם מקום כי אם כשמו של אחד מצאצאיו של שם בן נח, ושם מופיע אופיר כחלק מ'משפחה' שלמה. אין ספק כי עיון נוסף ב'לוח העמים' יעמיק עוד את ידיעותינו על אופיר, אך דיון זה צריך להידחות לפעם אחרת.

72 השונו: קאסון, מסע, עמ' 34. ביחס לתקופה הרומית, ראו: קוב, רומא, עמ' 197.

ביבליוגרפיה

- אברמוביץ, תולדות
 משה אברמיוץ [=מנדלי מוכר ספרים], מתרגם, תולדות הטבע, שחיבר
 האראלד אטמאר לענץ, ליפסיה תרכ"ב - תרל"ג (מהדורה דיגיטלית
 מצויה באתר הספרייה הלאומית).
- אולברייט, שנהב
 W. F. Albright, 'Ivory and Apes of Ophir', *The American Journal of
 Semitic Languages*, 37 (1921), pp. 144-145.
- אולברייט,
 ארכאולוגיה
 W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore, The
 Johns Hopkins Press, 5th ed. 1968.
- אילת, קשרי
 מי אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא, ירושלים תשל"ז.
- אלטמן, זהב
 נינה אלטמן, זהב ממעמקי האדמה אל החלל החיצון, רמת-גן תשל"ז.
- אלכין, זהב
 F. R. Allchin, 'Upon the Antiquity and Methods of Gold Mining in
 Ancient India', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*,
 5/2 (1962), pp. 195-211.
- אלפאסי, אגרון
 דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמא אלאלפאט: או אלאגרון (מהדורת:
 Solomon L. Skoss), אלמגלד (פילדלפיה וניו-הייבן, דפוס אוניברסיטת
 ייל), תרצ"ו-תש"ה.
- אפרון, ידע
 N. Efron, 'Knowledge of Newly Discovered Lands among Jewish
 Communities of Europe (from 1492 to the Thirty Years' War)', P.
 Bernardi and N. Fiering (eds.), *The Jews and the Expansion of Europe
 to the West, 1450 to 1800*, New York – Oxford: Berhahn Books, 2001,
 pp. 47-72 (esp. 61).
- בגלי-דה-פומה, רומא
 Vimala Begley and Richard Daniel, De Puma (eds.), *Rome and
 India: The Ancient Sea Trade*, Madison, Wisconsin: The University of
 Wisconsin Press, 1991.
- ביאז'ארד, עולמות
 Philippe Beaujard, *The Worlds of the Indian Ocean*, Published online
 by Cambridge University Press: 04 October 2019.
- בייטצל, האם
 Barry J. Beitzel, 'Was There a Joint Nautical Venture on the
 Mediterranean Sea by Tyrian Phoenicians and Early Israelites?',
BASOR, 360 (2010), pp. 37-66.

- Agathon Benary, 'Über die Zunahme und den gegenwärtigen Stand unserer Kenntnisse von Indien. Von A. W. v. Schlegel', *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, 96-97 (1831), pp. 761-772. בנארי, ההישגים
- א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה (עורך: נ"ה טור-סיני), ניו-יורק - לונדון תשי"ט, טז, עמ' 7745-7746. בן-יהודה, תכי
- Mark Bradshaw Busbee, 'A Paradise Full of Monsters: India in the Old English Imagination', *LATCH: A Journal for the Study of the Literary Artifact in Theory, Culture, or History*, 1 (2008), pp. 51-72. בראדשו-באסבי, גן-עדן
- מ' בר-אילן, 'יצורים דמיוניים באגדה היהודית העתיקה', מחניים, ז (תשנ"ד), עמ' 104-113. בר-אילן, יצורים
- M. Bar-Ilan, 'Prester John: Fiction and History', *History of European Ideas*, 20/1-3 (1995), pp. 291-298. בר-אילן, פרסטר
- מ' בר-אילן, 'ביקורת על חגי ארליך, ים סוף - הים העצוב, רסלינג, תל-אביב תשפ"א, 212 עמודים, קתרסיס, 36 (תשפ"ב), עמ' 14-37. בר-אילן, ביקורת
- F. Briquel-Chatonnet, *Les relations entre les cités de la côte phénicienne et les royaumes d'Israël et de Juda* (Orientalia Lovaniensia Analecta 46) Leuven: Peeters, 1992, pp. 283-285. בריקל-שטונה, היחסים
- A. S. Gaur and K. H. Vora, 'Ancient shorelines of Gujarat, India, during the Indus civilization (Late Mid-Holocene): A study based on archaeological Evidence', *Current Science*, 77/1 (10 July 1999), pp. 180-185. גאור-וורה, קו החוף
- אליעזר גולדשמידט (מהדיר), ספר הישר, ברלין תרפ"ג. גולדשמידט, הישר
- Hebrew and Chaldee Lexicon by Friedrich Wilhelm Gesenius (1846). <http://www.tyndalearchive.com/TABS/Gesenius/> גניוס, לקסיקון
- J. C. Greenfield and M. Mayerhofer, 'The 'Algumim/'almugim Problem Re-examined', in: *Hebraische Wortforschung: Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner* (VTS 16), Leiden: Brill, 1967, pp. 83-89. גריןפילד-מאיירהופר, אלגומים
- R. K. Dube, 'India's Contribution to the Mining, Extraction and Refining of Gold: Some Observations Related to the Pre-Christian Era', in: P. Ramachandra Rao and N. G. Goswami (eds.), *India: Metallurgy in India: A Retrospective*, Jamshedpur 2001, pp. 163-181. דוב, תרומת

- הוטון, תוכים
W. Houghton, 'Peacocks', in: William Smith's, *Dictionary of the Bible*,
New York: Hurd and Houghton, 1871, III, pp. 2402-2403.
- הורוביץ,
אנציקלופדיה
ישראל זאב הלוי איש הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, א, וינה תרפ"ג.
- הנסליק, אופיר
R. Hanslik, 'Ophir und Hawila', *Paulys Realencyclopädie der Classischen
Altertumswissenschaft*, Supplementband XII, Stuttgart: Alfred
Druckenmüller, 1970, pp. 906-979.
- הראל, הגיאוגרפיה
מנשה הראל, הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל, א-ב, תל-אביב
תשנ"ז.
- הרטום, אופיר
א"ש הרטום, 'אופיר, אפיר', אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשל"ח,
א, עמ' 163.
- הרמן, עמים
צבי הרמן, עמים ימים אניות, תל-אביב תשכ"ב.
- הרמן, קרתגו
צבי הרמן, קרתגו - המעצמה הימית, תל-אביב תשכ"ג.
- טובי, תרגומי
י' טובי, 'תרגומי שמות עצם פרטיים בתרגומי המקרא הערביים-היהודיים
מימי הביניים, ואלה שמות, ג (תשס"ב), עמ' עז-פד.
- טור-סיני, בעקבות
נ"ה טור-סיני, 'בעקבות הלשון והספר', לשוננו, כ (תשט"ז), עמ' 1-9.
- טריפאטי-גאור,
חקירות
Sila Tripathi and A.S. Gaur, 'Onshore and Nearshore Explorations along
the Maharashtra Coast: with a View to Locating Ancient Ports and
Submerged Sites', *Man and Environment*, XXII/2 (1997), pp. 73-83.
- יוספוס, קדמוניות
יוסף בן מתתיהו [פלביוס יוספוס], קדמוניות היהודים (תרגום: א' שליט),
ירושלים - תל-אביב, 1976.
- יסיף, עיון
ע' יסיף, 'עיון ראשון בספרות העממית היהודית', פעמים, 129 (תשע"ב),
עמ' 69-79.
- יעקבוביץ, דוכיפת
י' יעקבוביץ, 'דוכיפת ותוכי', לשוננו, ט (תרצ"ח), עמ' 200-201.
- כהן-ישראל, החפירות
ר' כהן וי' ישראל, 'החפירות בעין חצבה / תמר המקראית והרומית',
קדמוניות, 112 (תשנ"ז) עמ' 78-92.
- כריסטידס, חידת
V. Christides, 'L'enigme d'Ophir', *Revue Biblique*, 77 (1970), pp.240-247.

- Henry Lord, *The Jews in India and the Far East*, Kolhapur: The Mission Press, 1907. לורד, היהודים
- יעקב ליוור, חקרי מקרא ומגילות מדבר יהודה, ירושלים תשל"ב, עמ' 197-189. ליוור, חקרי
- Albert C. Leighton, *Transport and Communication in Early Medieval Europe AD 500-1100*, Newton Abbot: David & Charles, 1972. לייטון, הובלה
- Andre Lemaire, 'Tarshish-"Tarsisi": problème de topographie historique biblique et assyrienne', In: Gershon Galil and Moshe Weinfeld (eds.), *Studies in Historical Geography and Biblical Historiography Presented to Zecharia Kallai*, Leiden, 2000 (VTS 81), pp. 44-62. למר, תרשיש
- B. Maisler, 'Two Hebrew Ostraca from Tell Qasile', *Journal of Near Eastern Studies*, 10/4 (1951), pp. 265-267. מזר, שני
- Partha Mitter, *Much maligned monsters: history of European reactions to Indian art*, Oxford: Clarendon Press, 1977. מיטר, מפלצות
- A. Millard, 'King Solomon in His Ancient Context', Lowell K. Handy (ed.), *The Age of Solomon: Scholarship in the Turn of the Millennium*, Leiden – New York – Köln: Brill, 1997, pp. 30-53. מילארד, המלך
- Donald Keith Mills, 'Ophir and Punt', *Chronology & Catastrophism Review*, 1 (2019), pp. 43-50. מילס, אופיר
- John Watson McCrindle, *The Commerce and Navigation of the Erythraean Sea*, London: Trübner, 1879. מקרינדל, המסחר
- N. Na'aman, 'Hiram of Tyre in the Book of Kings and in the Tyrian Records', *JNES*, 78 (2019), pp. 75-85. נאמן, חירם
- Robert North, 'Ophir / Parvaim and Petra / Joktheel', *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, 4 (1967), pp. 197-202. נורת', אופיר
- Ephraim Nissan, 'On a Mystery of Talmudic Zoonymy: The Parrot and the Myna? A Reassessment of the Identity of the Two andrafta Bird Species', *Journal of the American Oriental Society*, 131/3 (2011), pp. 445-452. ניסן, מסתורין
- R. Summers, 'City of Black Gold', Eduard Bacon (ed.), *Vanished Civilizations*, London: Thames and Hudson, 1963, pp. 33-54. סאמרס, עיר

- סטל, שלושה
יעקב ישראל סטל, "שלושה זהבים" במנורה: זיקת פייטנות קדומה ומדרש אבוד לממצאי אמנות קדומים, סגולה, 24 (תשפ"ב), עמ' 1-23.
- סידבותהם, ברניקה
Steven E. Sidebotham, *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2011.
- סלאנד, ארכאולוגיה
Eivind Heldaas Seland, 'Archaeology of Trade in the Western Indian Ocean 300 BC–700 AD', *Journal of Archaeological Research*, 22/4 (2014), pp. 367-402.
- ספראי, תיאור
ז' ספראי, 'תיאור ארץ-ישראל ב"גיאוגרפיה" של קלאודיוס פטולמאוס', בר-אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 270-286.
- סולובייטשיק-גוטמן, אופיר
מ' סולובייטשיק וי' גוטמן, 'אופיר', אנציקלופדיה אשכול, א (תר"ץ), עמ' 1016-1017.
- עמר-רוזמרין-זאב, ברבורים
זהר עמר ותמר רוזמרין-זאב, 'ברבורים ותוכיים: שמות מוטעים שהתקבעו בעברית בת ימינו', לשוננו, פ (תשע"ח), עמ' 365-384.
- פינקלשטיין-סילברמן, דוד
י' פינקלשטיין וניל אשר סילברמן, דוד ושלמה: בין מציאות היסטורית למיתוס (תרגום: ברוריה בן ברוך), תל-אביב תשס"ו.
- פראטיקו, גליק
G. D. Pratico, 'Nelson Glueck's 1938-1940 Excavations at Tell el-Kheleifah: A Reappraisal', *BASOR*, 259 (1985), pp. 1-32.
- פרידמן, הרמב"ם
מ"ע פרידמן, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב.
- צקרברטי, הגעה
R. Chakravarti, 'Reaching Out to Distant Shores: Indo-Judaic Trade Contacts (Up to CE 1300)', in: Nathan Katz (et. al., eds.), *Indo-Judaic Studies in the Twenty-First Century: A View from the Margin*, New York: Palgrave Macmillan, 2007, pp. 19-43.
- קאסון, ספינות
Lionel Casson, *Ships and Seamanhip in The Ancient World*, Princeton University Press Princeton, New Jersey, 1971.
- קאסון, פריפלוס
Lionel Casson (ed.), *The Periplus Maris Erythraei: text with introduction, translation, and commentary*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989.
- קאסון, טכנולוגיה
L. Casson, 'Ancient Naval Technology and the Route to India', Vimala Begley and Richard Daniel De Puma (eds.), *Rome and India: The Ancient Sea Trade*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1991, pp. 8-11.

- Lionel Casson, *Travel in the Ancient world*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. קאסון, מסע
- Matthew Adam Cobb, *Rome and the Indian Ocean trade from Augustus to the early third century CE*, Leiden: Brill, 2018. קוב, רומא
- Kenneth Anderson Kitchen, *On the reliability of the Old Testament*, Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 2003. קיטשן, מהימנותו
- Kenneth A. Kitchen, 'Sheba and Arabia', Lowell K. Handy (ed.), *The Age of Solomon: Scholarship in the Turn of the Millennium*, Leiden – New York – Köln: Brill, 1997, pp. 127-153. קיטשן, שבא
- ראובן קיפרווסר, 'מסעות של רבה בר בר חנה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כב (תשס"ח), עמ' 215-241. קיפרווסר, מסעות
- Walter E. Clark, 'The Sandalwood and Peacocks of Ophir', *American Journal of Semitic Languages and Literature*, 36 (1920), pp. 103-119. קלארק, עצי
- Monique Kervran, 'Multiple Ports at the Mouth of the River Indus: Barbarike, Deb, Daybul, Lahori Bandal, Diul Sinda', H. P. Ray (ed.) *Archaeology of Seafaring*, Delhi: Pragati Publications, 1999, pp. 70-153. קרווראן, נמלים
- John W. McCrindle, *Ancient India as Described by Ktesias the Knidian* (1882), Reprint: Amsterdam: Philo Press, 1973. קטיאס-מקרינדל, הודו
- Manfred G. Raschke, 'New Studies in Roman Commerce with the East', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.9.2, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1978, pp. 604-1361. ראשקה, מחקרים
- ח' רבין, 'קשרים הודיים לשיר השירים', ספר ברוך קורצווייל, תל אביב תשל"ה, עמ' 264-274 [לשוננו לעם, יד (תשכ"ג), עמ' 232-245]. = Ch. Rabin, 'The Song of Songs and Tamil Poetry', *Studies in Religion*, 3 (1973-4), pp. 205-209. רבין, קשרים
- M. Redha Bhacker, 'The Cultural Unity of The Gulf and The Indian Ocean: A Longue Durée Historical Perspective', Lawrence G. Potter (ed.), *The Persian Gulf in History*, New York: Palgrave Macmillan, 2010, pp. 163-172. רדהא בקר, האחדות
- J. Romm, 'Biblical History and the Americas: The Legend of Solomon's Ophir, 1492-1591', P. Bernardini and N. Fiering (eds.), *The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1450 to 1800*, New York – Oxford: Berghahn Books, 2001, pp. 27-46. רום, היסטוריה

- Jan Retso, *The Arabs in antiquity: their history from the Assyrians to the Umayyads*, Abingdon, Oxon: Routledge Curzon, 2003. רטסו, הערבים
- G. Ryckmans, 'Ophir', *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, Paris: Letouzey, 1960, VI, pp. 744-751. ריקמאנס, אופיר
- Himanshu Prabha Ray, 'Introduction: Maritime Cultural Heritage of the Western Indian Ocean', Himanshu Prabha Ray (ed.), *Bridging the Gulf: Maritime Cultural Heritage of the Western Indian Ocean*, Manohar: India International Centre, 2016, pp. 17-52. ריי, מבוא
- יעקב שביט (עורך). *אנתולוגיה ים תיכונית: מבואות ומקורות, תל-אביב תשס"ד*. שביט, אנתולוגיה
- Wilfred H. Schoff, *The Periplus of the Erythraean Sea*, London: Green and Co., 1912. שוף, פריפלוס